

Sötétanyag

Először Fritz Zwicky következtetett a sötétanyag léteire a mintegy ezer galaxisból álló Coma galaxishalmaz dinamikájára vonatkozó megfigyelései alapján. Zwicky a Viriál-tétel segítségével becsülte meg a galaxishalmaz tömegét. Egy egyszerű nap-bolygó rendszerben, ahol a bolygó körpályán kering a nap körül, a Viriál-tétel közvetlen kapcsolatot teremt a bolygó mozgási és gravitációs potenciális energiája között. Azonban általában egy valamilyen kölcsönhatással kötött sokrészecskerendszer esetén a Viriál-tétel a teljes mozgási energia időátlaga és a teljes potenciális energia időátlaga között teremt kapcsolatot.

Zwicky 1993-ban, a Coma galaxishalmaz szélénél levő galaxisok sebességének megfigyelése alapján arra a következtetésre jutott, hogy a galaxishalmaz teljes tömege nagyobb, mint a (galaxisok formájában) megfigyelhető tömege. A látható galaxisok gravitációs vonzása ugyanis túl kevés volt a megfigyelt galaxissebességek létrehozásához. Tehát valamilyen rejtett tömeg jelenléte okozza a nagy sebességet. Ez a rejtett tömeg a sötétanyag tömege. A következőkben feltételezd, hogy a galaxisok tömegét a látható tömegük és a velük együtt mozgó sötétanyag tömegének összege adja, és a sötétanyag a látható anyaggal csak a gravitáción keresztül lép kölcsönhatásba.

A. Galaxishalmaz

Tekintsünk egy R sugarú gömb alakú galaxishalmazt, amely nagyszámú, N galaxisból és sötétanyagból áll, melyek homogén módon töltik ki a gömböt. A halmaz teljes tömege (galaxisok és sötétanyag együtt) legyen M ! Jelölje a galaxisok átlagos teljes tömegét (látható és sötétanyagból származót együtt) m !

A.1	Feltételezve, hogy a galaxishalmaz anyaga folytonosan oszlik el, add meg a galaxishalmaz teljes gravitációs potenciális energiáját M és R segítségével!	1.0 pt.
-----	---	---------

Az univerzum általános tágulása miatt a távoli objektumok távolodnak a Földtől, és a távolodás sebessége a Földtől mért távolságuktól függ. A galaxishalmaz i -dik galaxisában ($i = 1 \dots N$) levő IA típusú szupernova egyik Lyman-frekvenciáját (bizonyos átmenethez tartozó frekvencia a hidrogén emissziós spektrumában) a Földről megfigyelve f_i -nek látjuk, míg ugyanez a Lyman-frekvencia földi laboratóriumban mérve f_0 .

A.2	Határozd meg a teljes galaxishalmaz Földtől való V_{cr} átlagos távolodási sebességét az f_i (ahol $i = 1 \dots N$), f_0 és N paraméterekkel kifejezve! Megjegyezzük, hogy a galaxisok sebessége sokkal kisebb a c fénysebességnél.	0.5 pt.
-----	--	---------

A.3	Feltehetjük, hogy a galaxisoknak a galaxishalmaz tömegközéppontjához viszonyított relatív sebessége izotróp (irányfüggetlen). Határozd meg, a galaxishalmaz tömegközéppontjához viszonyítva, a galaxisok sebességének v_{rms} négyzetes középértékét (négyzetek átlagának a négyzetgyökét) az N , f_i (ahol $i = 1 \dots N$) és f_0 mennyiségekkel kifejezve! Ennek felhasználásával add meg egy galaxis átlagos mozgási energiáját a halmaz tömegközéppontjához viszonyítva a v_{rms} és m mennyiségekkel!	1.5 pt.
-----	--	---------

A galaxishalmaz teljes tömegének meghatározásához a Viriál-tételt használhatjuk. A tétel szerint egy konzervatív erő által kötött részecskerendszerben

$$\langle K \rangle_t = -\gamma \langle U \rangle_t,$$

ahol $\langle K \rangle_t$ a teljes mozgási energia idő szerinti átlaga, $\langle U \rangle_t$ a teljes potenciális energia időátlaga, γ pedig egy állandó. A tétel abból a feltevésből vezethető le, hogy a kölcsönhatással kötött rendszerben minden részecske helyvektora és impulzusa véges, ezért a

$$\Gamma = \sum_i \vec{p}_i \cdot \vec{r}_i$$

képlettel definiált mennyiség is véges.

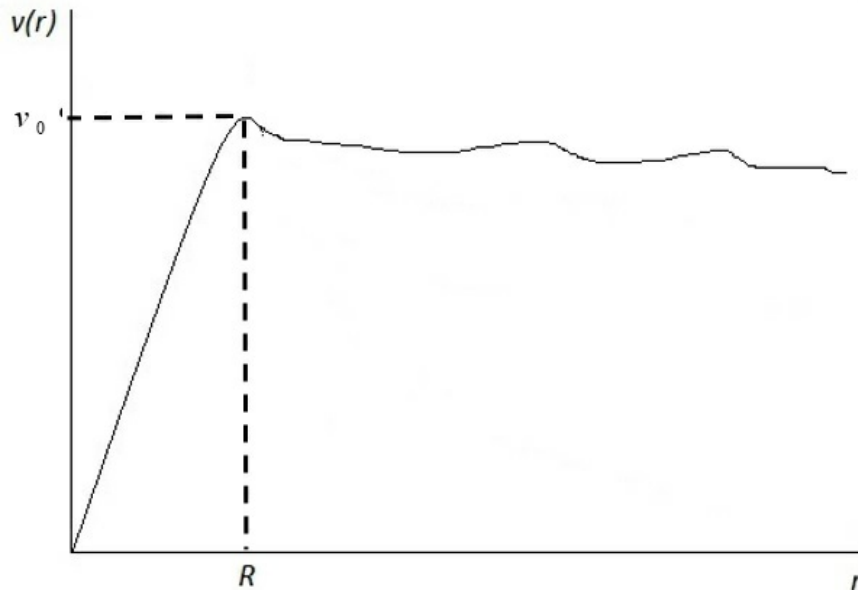
A.4	Felhasználva, hogy a $d\Gamma/dt$ mennyiség hosszú időre vett átlaga zérus, azaz $\langle \frac{d\Gamma}{dt} \rangle_t = 0$, határozd meg a fenti Viriál-tételben szereplő γ állandó értékét gravitációs kölcsönhatás esetében! (Útmutatás: megpróbálhatod a feladatot úgy megoldani, hogy a Γ -ban szereplő összegzésnél csak kisszámú galaxist veszel figyelembe.)	1.7 pt.
A.5	Az előző eredmények felhasználásával határozd meg a galaxishalmaz teljes sötétanyag tömegét az N , m_g , R és v_{rms} mennyiségekkel kifejezve, ahol m_g a galaxisok átlagos látható tömege! Megjegyezzük, hogy a sötétanyag sebességének négyzetes középértéke megegyezik a galaxisokéval.	0.5 pt.

B. Sötétanyag a galaxisban

Sötétanyag jelen van a galaxisokon belül és körülöttük is. Tekintsünk egy gömb alakú galaxist, és legyen a galaxis látható peremének a sugara R_g . (A látható perem sugara az a legnagyobb sugár, ahol még sok csillag látható. Megjegyezzük, hogy az R_g sugáron kívül is található néhány csillag.) Tegyük fel, hogy a galaxis csillagjai pontszerű részecskék, melyek átlagos tömege m_s . Feltételezzük továbbá, hogy a galaxison belül a csillagok körpályán keringenek, homogén módon helyezkednek el, és egységnyi térfogatra eső számuk n .

B.1	Feltételezve, hogy a galaxis csak csillagokból áll, határozd meg a galaxis középpontjától r távolságban keringő csillagok $v(r)$ sebességét, és vázlatosan ábrázold a $v(r)$ függvényt $r < R_g$ és $r \geq R_g$ esetén!	0.8 pt.
-----	--	---------

A sötétanyag jelenlétére a galaxisokban megfigyelt $v(r)$ függvény alakjából lehet következtetni. Ezt a függvényt a galaxis forgási görbéjének nevezzük. Az alábbi ábra egy tipikus, megfigyelésből származó forgási görbét mutat. Egyszerűsítésképpen feltételezd, hogy $v(r)$ lineáris függvény $r \leq R_g$ esetén, és konstans v_0 értékű $r \geq R$ esetén.

1. ábra: A galaxisok forgási görbéje a galaxishalmazban.

B.2	Határozd meg a galaxis R_g sugáron belüli részének teljes m_R tömegét a v_0 és R_g mennyiségekkel kifejezve!	0.5 pt.
-----	--	---------

A B.2 pont ábrája és a B.1 kérdésben kapott függvény közti eltérés mutatja a sötétanyag jelenlétét.

B.3	Határozd meg a sötétanyag sűrűségét, mint r , R_g , v_0 , n és m_s függvényét $r < R_g$ és $r \geq R_g$ esetén!	1.5 pt.
-----	---	---------

C. Csillagközi gáz és sötétanyag

Most tekintsünk egy fiatal galaxist, amelynek a tömegét főként a csillagközi gáz és a sötétanyag adja (tehát a csillagok tömege elhanyagolható)! A csillagközi gáz azonos, m_p tömegű részecskékből áll. A gáz $n(r)$ részecskeszám-sűrűsége, valamint $T(r)$ hőmérséklete függ a galaxis középpontjától mért r távolságtól. Bár sok fizikai folyamat megy végbe a csillagközi gázban, feltehetjük, hogy a gáz hidrosztatikai egyensúlyban van, azaz saját nyomása egyensúlyt tart a galaxis gravitációs vonzásával.

C.1	Határozd meg a csillagközi gázban a dP/dr nyomás-gradienst az $m'(r)$, r és $n(r)$ mennyiségekkel kifejezve! Itt $m'(r)$ az együttes tömege a gáznak és a sötétanyagnak a galaxis középpontja körüli r sugarú gömbön belül.	0.5 pt.
-----	--	---------

C.2	Feltételezve, hogy a csillagközi gáz ideális gáz, fejezd ki az $m'(r)$ függvényt az $n(r)$, $T(r)$ függvényekkel és r -szerinti deriváltjaikkal!	0.5 pt.
-----	---	---------

Most az egyezőség kedvéért tételezzük fel, hogy a csillagközi gáz hőmérséklete állandó T_0 , és a részecskeszám-sűrűséget a

$$n(r) = \frac{\alpha}{r(\beta + r)^2}$$

formula adja meg, ahol α és β konstansok!

C.3	Határozd meg a sötétanyag sűrűségét r függvényében a galaxison belül!	1.0 pt.
-----	---	---------